PEDAGOGIK OLIY TA'LIMDA KOGNITIV MUSTAQILLIKNI RIVOJLANTIRISHNING INTEGRATIV DIDAKTIK TEXNOLOGIYA MODELI

Abduvaliyev Nurillo Abdujalilovich

University of Economics and Pedogogy NOTM "Boshlang'ich ta'lim" kafedrasida v.b. dotsent

Annotatsiya. *Tezisda muammoli vazifalar orqali talabalarning kognitiv mustaqilligini rivojlantirishga qaratilgan integrativ didaktik texnologiya modeli yoritiladi. Model to'rt blokdan iborat: maqsad bloki, nazariy-metodologik blok, amaliy-metodologik blok va baholash-natija bloki. Modelning muammoga asoslangan (PBL), tadqiqotga asoslangan (IBL) va loyihaga asoslangan (PjBL) o'qitish yondashuvlaridan farqi, uning konstruktiv moslashtirish tamoyiliga tayanishi va samarali amal qilishi uchun zarur to'rt pedagogik shart tahlil etiladi.*

Kalit so'zlar: *didaktik texnologiya modeli; kognitiv mustaqillik; integrativ yondashuv; konstruktiv moslashtirish; pedagogik shartlar; Umumiy pedagogika.*

Kirish. Pedagogik oliy ta'limda mustaqil fikrlaydigan o'qituvchi tayyorlash zarurati muammoga asoslangan o'qitish g'oyalariga qiziqishni kuchaytirmoqda. Biroq muammoga asoslangan o'qitishning nazariy jihatdan yetukligiga qaramay, uning pedagogik oliy ta'limga, ayniqsa Markaziy Osiyo sharoitida, tizimli joriy etilishi cheklangan darajada qolmoqda. Bunda uchta muammo ajralib turadi: muammoli vazifalarni kognitiv mustaqillik natijalari bilan bog'laydigan yaxlit didaktik texnologiyaning yo'qligi; bu rivojlanishni ta'minlaydigan o'qitish usullari va shartlarining yetarlicha aniqlanmaganligi; talabaning faqat bilim olganini emas, balki kognitiv mustaqilligining sifat jihatlarini ham qayd eta oladigan baholash tizimlarining yetishmasligi.

Bu muammolarni hal etish uchun "Umumiy pedagogika" kursi doirasida kognitiv mustaqillikni muammoli vazifalar orqali rivojlantirishning integrativ

didaktik texnologiya modeli ishlab chiqildi. Tezisning maqsadi — shu modelning tuzilishi, mantiqiy asoslari va amal qilish shartlarini ochib berishdir. Tadqiqotda dizaynga asoslangan tadqiqot yondashuvi (DBR) qo'llanildi: u nazariy tahlilni, modelni ishlab chiqishni va uni amaliyotda qo'llashni birlashtiradi va mavjud hodisani tushunish bilan cheklanmay, ta'lim aralashuvini loyihalash, joriy etish va bosqichma-bosqich takomillashtirishni ko'zda tutadi.

1. Modelning ishlab chiqilish mantiqi

Model ikki bosqichli ishlanma natijasida shakllantirildi. Birinchi, nazariy-analitik bosqichda kognitiv mustaqillik, muammoga asoslangan o'rganish, metakognitsiya va didaktik modellashtirish bo'yicha rus, ingliz va o'zbek tilidagi manbalar tizimli ravishda ko'rib chiqildi. Tahlil Biggsning (2003) konstruktiv moslashtirish tamoyiliga tayandi: har bir nazariy da'vo vazifalarni loyihalash, o'qitish usullarini tanlash, pedagogik shartlarni aniqlash va baholash tizimini ishlab chiqish uchun qanday ahamiyatga ega ekanligi nuqtayi nazaridan baholandi.

Ikkinchi bosqichda model nazariy sintez, mutaxassislar bilan maslahatlashuv va amaliy takomillashtirishning takroriy davrlari orqali qurildi. Uning to'rt blokli tuzilmasi Kraevskiy (2020), Merrill (2002) va Pellegrino va boshqalar (2001) tomonidan ishlab chiqilgan nazariy asoslarga solishtirib tekshirildi. Natijada model funksional jihatdan farqlanuvchi, lekin tarkibiy jihatdan yaxlit bo'lgan to'rt blokni birlashtiradi.

2. Modelning to'rt bloki

Maqsad bloki ikki o'zaro to'ldiruvchi talabga asoslanadi. Birinchisi — mustaqil kasbiy qaror qabul qila oladigan, pedagogik jihatdan malakali va intellektual jihatdan avtonom bitiruvchilarga bo'lgan ijtimoiy talab. Ikkinchisi — reproduktiv o'qitishdan kognitiv mustaqillikka asoslangan o'qitishga o'tishning pedagogik zarurati. Bloklarning markaziy maqsadi talabalarda pedagogik muammolarni aniqlash, farazlar ilgari surish, ko'p omilli vaziyatlarni tahlil qilish, dalillangan yechimlar ishlab chiqish va o'z bilish faoliyatini refleksiv boshqarish qobiliyatini rivojlantirishdir.

Nazariy-metodologik blok beshta nazariyani birlashtiradi: faoliyat

nazariyasi (kognitiv rivojlanish maqsadli muammoli faoliyat orqali yuz beradi); muammoli o'qitish nazariyasi (bilim muammoni hal qilish jarayonida shakllanadi); kognitiv rivojlanish nazariyasi (idrok, xotira, tafakkur, diqqat va tasavvurning rivojlanishi); konstruktivistik o'qitish nazariyasi (bilimni o'quvchi faol quradi) va integrativ yondashuv nazariyasi (nazariya va amaliy muammolarni hal qilishning birligi). Yetakchi yondashuv muammoli yondashuv bo'lib, uni kognitiv-faoliyatli, kompetensiyaviy, tizimli, shaxsga yo'naltirilgan va innovatsion-raqamli yondashuvlar to'ldiradi. Bu blokning tamoyillari: ilmiylik va muammolilik; izchillik va tizimlilik; kognitiv faollik va mustaqillik; muammoli tajribaga tayanish; refleksivlik va metakognitivlik; raqamli va an'anaviy o'qitishning uyg'unligi.

Amaliy-metodologik blok nazariy asoslarni amalga oshiruvchi o'quv tuzilmasini belgilaydi. U to'rt tashkiliy shakl (muammoli seminar va amaliy mashg'ulotlar; loyiha va keysga asoslangan topshiriqlar; kognitiv trening mashqlari; mustaqil muammoli izlanish), oltita o'qitish usuli, to'rt guruh didaktik vosita (raqamli platformalar; interaktiv topshiriqlar va simulyatorlar; muammoli vaziyat kartalari; o'z-o'zini baholash varaqlari) hamda to'rt pedagogik shartni o'z ichiga oladi.

Baholash-natija bloki kognitiv mustaqillikni uchta mezon bo'yicha baholaydi: kognitiv faollik; muammoli fikrlash va mustaqil mulohaza; refleksiv-tahliliy faollik. Har bir mezon uchta rivojlanish darajasida — yuqori, o'rta va quyi darajada — tavsiflanadi. Bu blok modelning yopuvchi bo'g'ini bo'lib, natijani maqsad bilan taqqoslash imkonini beradi.

3. Modelning mavjud yondashuvlardan farqi

Model mavjud uch yondashuvning kuchli tomonlarini birlashtiradi va ularning cheklovlarini bartaraf etishga qaratilgan. Muammoga asoslangan o'qitish (PBL) muammoni o'rganish ketma-ketligining boshiga qo'yadi va o'qituvchini fasilitator maqomiga o'tkazadi (Ioannou, Vasiliou va Zaphiris, 2016). Tadqiqotga asoslangan o'qitish (IBL) o'quvchining o'zi tuzgan savollari va mustaqil izlanishini ta'kidlaydi (Pedaste va boshq., 2015). Loyihaga asoslangan o'qitish (PjBL) o'rganishni aniq mahsulot beradigan keng ko'lamli loyihalarga joylashtiradi

(Tempera va Tinoca, 2023).

Har bir yondashuvda tadqiqotimiz maqsadlari nuqtayi nazaridan to'ldirishni talab qiladigan jihatlar mavjud:

- PBL kognitiv mustaqillikni rivojlantirish uchun zarur metakognitiv yordamni (iskalani) har doim ham aniq belgilab bermaydi. Modelda metakognitiv monitoring va refleksiv o'z-o'zini baholash amaliy-metodologik blokning ajralmas elementlari sifatida kiritilgan.
- IBL izlanishni rasmiy ilmiy savollar doirasi bilan cheklab qo'yishi mumkin va bo'lajak o'qituvchilar uchun eng dolzarb bo'lgan kasbiy-pedagogik kontekstlarni e'tibordan chetda qoldiradi. Modelda barcha muammoli vaziyatlar maxsus pedagogik kasbiy kontekstda beriladi.
- PjBL refleksiv va metakognitiv baholash mezonlarini izchil belgilamaydi. Modelning baholash-natija bloki aynan shu mezonlarni aniq beradi.

Shu bilan birga model integrativ me'moriyasi bilan ajralib turadi: muammoli vazifalar alohida o'qitish texnikasi sifatida emas, maqsadlar, nazariy asoslar, o'qitish usullari, pedagogik shartlar va baholash mezonlari bir-birini taqozo etadigan yaxlit didaktik tizimning tarkibiy elementi sifatida qaraladi. Biggs (2003) chuqur o'rganishning sharti deb ataydigan aynan shu tizimli izchillik haqiqiy kognitiv mustaqillikni uning simulyatsiyasidan ajratib turadi. Pellegrino va hammualliflari (2001) ham baholash dizayni muammoli o'qitishning kognitiv talablariga mos bo'lishi kerakligini ta'kidlaydi: agar baholash faqat bayonli bilimni tekshirsa, muammoli vazifalarning o'zgartiruvchi salohiyati so'nadi.

4. Modelning amal qilishi uchun pedagogik shartlar

Modelning amaliy-metodologik salohiyati to'rt pedagogik shart bajarilgandagina ro'yobga chiqadi.

Birinchi shart — muammoli izlanishga yo'naltirilgan o'quv muhiti. Bunday muhit psixologik xavfsizlik, xato qilish huquqi va fikr almashinuvining chinakam ochiqligi bilan tavsiflanadi. Talaba noto'g'ri farazni ilgari surishdan qo'rqsa, muammoli vazifaning ochiqligi uning uchun ijodiy imkoniyat emas, xavf

manbaiga aylanadi.

Ikkinchi shart — talaba va o'qituvchi o'rtasidagi kognitiv hamkorlik. U ma'noni birgalikda qurishni nazarda tutadi, bunda o'qituvchining epistemik vakolati bilimni uzatish orqali emas, izlanishni yo'naltirish va qo'llab-quvvatlash orqali amalga oshadi.

Uchinchi shart — mustaqil izlanishni raqamli resurslar bilan qo'llab-quvvatlash. Talaba muammoni hal qilish strategiyalarini auditoriyadan tashqarida ham davom ettira olishi uchun raqamli muhit zarur. Anderson (2022) tegishli tarzda loyihalangan onlayn platformalar kognitiv vazifa murakkabligini individuallashtirish va o'quvchining metakognitiv rivojini vaqt davomida hujjatlashtirishga yordam berishini ko'rsatadi. Modelda hamkorlik va muhokama platformalari (Google Classroom, Microsoft Teams, Padlet, Miro), interaktiv vositalar (Kahoot!, Quizizz, MindMeister), simulyatsiya muhitlari (PhET, NetLogo) hamda refleksiv vositalar (bloglar, Google Forms) tavsiya etiladi.

To'rtinchi shart — refleksiv va metakognitiv o'quv muhitini shakllantirish. U tuzilgan refleksiv topshiriqlar, o'z-o'zini baholash vositalari va metakognitiv monitoringni tizimli kiritish orqali faol qo'llab-quvvatlanishi kerak. Black va Wiliam (2021) shakllantiruvchi, jarayonga yo'naltirilgan baholash metakognitsiya, o'z-o'zini baholash va strategiyani moslashtirish kabi kognitiv mustaqillikni tashkil etuvchi o'zini boshqarish qobiliyatlarini rivojlantirishini ta'kidlaydi.

Bu shartlar bir-biridan ajralgan holda emas, yaxlit tizim sifatida talqin qilinishi kerak: masalan, raqamli resurslar bo'lsa-da, xavfsiz muhit yo'q bo'lsa, talaba platformadan faqat tayyor javob izlash uchun foydalanishi mumkin.

5. Modelning amaliy ahamiyati va cheklovlari

Modelning muhim jihati shundaki, kognitiv mustaqillikka yo'naltirilgan pedagogikaga o'tish mavjud o'quv mazmunini butunlay almashtirishni talab qilmaydi. Uning o'rniga mavjud mazmun haqiqiy pedagogik muammolar atrofida qayta tashkil etiladi. “Umumiy pedagogika” kursi doirasida bu yondashuv ikki namunaviy muammoli vazifalar ketma-ketligida — talabalarning bilim, ko'nikma

va malakalarini diagnostika qilish hamda ilmiy dunyoqarash va intellektual rivojlanishni shakllantirish bo'yicha — amalga oshirildi.

Shu bilan birga, ishning cheklovlarini ham ochiq aytish zarur. Model turli institutsional kontekstlarda uzoq muddatli empirik tekshiruvdan o'tkazilishi lozim. Muammoli vazifalarning turlari bilan kognitiv mustaqillikning muayyan natijalari o'rtasidagi bog'liqlik nozik eksperimental tadqiqotlarni talab qiladi. Raqamli platformalarning metakognitiv rivojlanishdagi o'rni esa alohida o'rganilishi lozim.

Xulosa

Ishlab chiqilgan integrativ didaktik texnologiya modeli maqsad, nazariy-metodologik, amaliy-metodologik va baholash-natija bloklarini yagona tizimga birlashtirib, ijtimoiy talabni nazariy asoslar, o'qitish mexanizmlari va aniq baholash mezonlari bilan bog'laydi. Uning PBL, IBL va PjBL yondashuvlaridan farqi metakognitiv iskala, kasbiy-pedagogik kontekst va sifat jihatidan baholash mezonlarining qo'shimcha emas, balki tarkibiy elementlar sifatida kiritilishida. To'rt pedagogik shart — xavfsiz izlanish muhiti, kognitiv hamkorlik, raqamli yordam va refleksiv muhit — modelning amalda ishlashi uchun zarur sharoitni tashkil etadi.

Adabiyotlar

1. Abduvaliyev N.A. Kundalik-amaliy topshiriqlar va uning o’quvchilarning kognitiv mustaqilligini rivojlanishdagi ahamiyati. // Муғаллим ҳам узликсиз билимлендириў. -2024. -№ 5/2. -B. 280-289. (13.00.00; № 4) https://academicsbook.com/index.php/MXYB/article/view/4617

2. Abduvaliyev N.A. Bo’lajak o’qituvchilarni kundalik-amaliy topshiriqlar asosida o’quvchilarning kognitiv mustaqilligini rivojlantirish faoliyatiga tayyorlashning didaktik aspektlari (“Tarbiya” fanini o‘qitish misolida). // Zamonaviy ta’lim. -2024. -№ 8(141). B. 3-12. (13.00.00; № 3) https://cyberleninka.ru/article/n/bo-lajak-o-qituvchilarni-kundalik-amaliy-topshiriqlar-asosida-o-quvchilarning-kognitiv-mustaqillgini-rivojlantirish-faoliyatiga/viewer

1. Abduvaliyev N.A. Talabalarning muammoga asoslangan topshiriqlar orqali kognitiv mustaqilligini rivojlantirish:mohiyati va mazmuni. // MAKTABGACHA VA MAKTAB TA'LIMI. -2025. 12-son. B. 2028-2032. (13.00.00; № 10) https://maktabgacha-va-maktab-talimi-jurnal.uz/index.php/jurnal/article/view/4106/3401